

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185

Makale Geliş | Received: 17.03.2025

Makale Kabul | Accepted: 25.06.2025

Atıf | Cite as: Nizameddin Tuğrul, “Gurban Galı Halidî’nin Tevârih-İ Hamse-İ Şarkî Adlı Eserinin Türk Kültürü ve Tarihi Araştırmalarında Yeri ve Önemi”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 10(1), Haziran 2025, s. 49-65.

DOI: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1659178>

GURBAN GALİ HALİDÎ’NİN TEVÂRİH-İ HAMSE-İ ŞARKÎ ADLI ESERİNİN TÜRK KÜLTÜRÜ VE TARİHİ ARAŞTIRMALARINDA YERİ VE ÖNEMİ*

Nizameddin TUĞRUL** **Öz**

Bu çalışma etnograf, tarihçi, dil-bilimci ve din âlimi Gurban Galı Halidî’nin(Kurban Ali Halidî) Tevârih-i Hamse-i Şarkî adlı eserinin Türk kültürü ve tarihi araştırmalarındaki yeriyle ilgilidir. Türkistan aydınlarından olan yazar, 19.yüzyılın sonlarında doğmuş, babasının ticarî işlerinden ve kendi merak ve ilgisinden dolayı pek çok seyahat gerçekleştirmiştir. Bu gezilerinde Türkistan’a, Avrupa’ya, Osmanlı’ya, Çin’e ve Rusya’ya dair çok önemli bilgileri, Tevârih-i Hamse-i Şarkî adlı bu hacimli eserinin içerisinde sunmuştur. Eser, kültürel ve fikrî yapı, şecereleler, edebiyat, folklor, tarih, etimoloji, coğrafya, Türkleri ve özellikle Kazakistan’ı etkileyen olaylar, siyaset, din ve ekonomi gibi pek çok alanda bilgiyi bünyesinde barındırmaktadır. Bununla birlikte Türk Dili’nin ortaklaşma eğiliminde olduğu bir dönemde yazılan Tevârih-i Hamse-i Şarkî adlı bu eser dönemin iyi bir örneğini teşkil etmektedir. Ayrıca Türkistan halkının Çarlık Rusya’ya bakış açısını ve Japon-Rus savaşı sonrasında Rusya’nın otoriter rejiminin nasıl sarsıldığını göstermesi açısından da önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Gurban Galı Halidî, Tevârih-i Hamse-i Şarkî, Türkistan, Rus-Japon Savaşı, Orta Cüz Kazakları

THE PLACE AND IMPORTANCE OF GURBAN GALI HALIDI’S WORK NAMED TEVÂRİH-I HAMSE-I ŞARKÎ IN TURKISH CULTURE AND HISTORICAL STUDIES

Abstract

This study is about the place of the work of ethnographer, historian, linguist and religious scholar Gurban Galı Halidı (Kurban Ali Halidı), named Tevârih-I Hamse-I

* Bu makale, Nizameddin Tuğrul (Topcu) tarafından Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu’nun danışmanlığında hazırlanan “Gurban Galı Halidî’nin Tevârih-i Hamse-i Şarkî Adlı Eserinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi” başlıklı yayımlanmamış yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Dr. Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, E-posta: nizameddinntopcu@gmail.com. ORCID ID: 0000-0002-3252-6125.

Şarki in Turkish culture and history research. The author, who was one of the Turkestan intellectuals, was born in the late 19th century and traveled a lot due to his father's commercial affairs and his own curiosity and interest. In these travels, he presented very important information about Turkestan, Europe, Ottoman, China and Russia in this voluminous work called *Tevârih-i Hamse-i Şarki*. The work includes information in many areas such as cultural and intellectual structure, genealogies, literature, folklore, history, etymology, geography, events affecting the Turks and especially Kazakhstan, politics, religion and economy. Moreover, this work called *Tevârih-i Hamse-i Şarki*, written in a period when the Turkish language tended to become common, constitutes a good example of the period. It is also important in terms of showing the perspective of the people of Turkestan towards Tsarist Russia and how Russia's authoritarian regime was shaken after the Russo-Japanese War.

Keywords; Gurban Gali Halidi, *Tevarih-i Hamse-i Sharki*, Turkestan, Russo-Japanese War, Middle Hordes Kazakhs

Giriş

Osmanlı Devleti dışındaki neredeyse bütün Türk Dünyası'nın, Rusya ve Çin'in egemenlik alanı içinde bulunduğu bir dönem olan 19. yüzyılın sonu, Türkler için modern dünyada yer alma gayretlerinin yoğunlaştığı uzun bir dönemdir. Bu uzun dönem içerisinde Türk Dünyası çok farklı açılardan bir bütünleşme eğilimindedir. Bu eğilimin öncüleri, fikrî, kültürel, iktisadî ve medeniyet yönünden yok olma tehdidini tam manasıyla kavrayan, Çarlık Rusya'sı içerisinde yer alan Türk aydınlarıdır.

Kırım Harbi sonrasında Rusya'nın batıya doğru ilerleyişi Avrupalı devletlerce engellendi. Bu yüzden Rus yayılmasının yönü doğuya doğru oldu ve Rus sınırları Çin'e kadar uzandı. Bu ilerleyiş Rusya'nın Türk tebaası için olumsuz sonuçlar ortaya çıkardı. Türkistan'dan ve Çin'den gelen ticareti yönlendiren Tatarların yerini Rus iş adamlarının almasıyla iktisadî yönden Tatarlar büyük zarar gördüler¹. İdil-Ural Müslüman-Türklerinin baskısı sonucu 18. yüzyıl sonlarında Rusya Müslümanlarının işlerine bakması için kurulan Orenburg Müslüman Ruhaniler Meclisi² sayesinde Akmola, Ural, Semey, Yedisu ve Turgay Müslümanlarının ortak çıkarları sağlanmıştı³. Çarlık Rusya'sının Türk coğrafyasına yayılması bu çıkarları da tehdit etti. Türk Dünyası'nın birleşme eğiliminde olmasının altında yatan önemli nedenler arasında bu türden ortak tehditler yatar.

Türk Dünyası'nın bütünlüğünün sağlanması ve Türklerin çıkarlarının korunarak yok olmaktan kurtulmasının yegâne çaresi Türk Birliği olarak düşünülmekteydi⁴. Halkın aydınlanması için yoğun bir kültürel faaliyet başladı. Ortak Türk edebî dilinin gerçekleştirilmesi, müşterek bilinç ve şuuru sağlama yolunda bir hareket tarzı benimsendi⁵. Yenileşme döneminde Türk aydınları, Rusya'daki Türklerin fikrî uyanışında ve bir millet olarak gelişmesinde başarılı bir rol oynadı. Türk aydınları,

¹ Abdullah Gündoğdu, "Gaspıralı İsmail Bey ve Türk Aydınlanması", *Türkiz*, S. 17, 2012, s. 14.

² Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, TTK, Ankara 1987, s. 285.

³ Ayrıntılı bilgi için; İsmail Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, Ötüken, İstanbul 2000, s. 73-99.

⁴ Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, TTK, Ankara 2014, s. 15, 16.

⁵ İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme*, Ötüken, İstanbul 2002, s. 47-65; Elbette Gaspıralı İsmail Bey'in çalışmaları, Rusya'daki ve Rusya dışındaki Türkler için büyük bir etki yarattı. Ayrıntılar için; Necip Hablemitoğlu, *Gaspıralı İsmail*, Birharf Yayınları, İstanbul 2006.

neşriyatçılıkla buldukları ortak haberleşme ağında, içinde bulundukları koşulları anlatma, bazı meseleler üzerinde tartışma, kültürel öğeleri, mitleri, değerleri ve tarihlerini yeniden yorumlama imkânını buldular. Ceditçilerin veya yenilikçilerin ilgileri ve merakları bütün Türk dünyasını kapsıyordu. Rusya ve Osmanlı dışında; Japonya, Çin, Doğu Avrupa, Hindistan, Moğol nüfusunun yoğun olduğu topraklar, İngiltere, Fransa ile Amerika bu ilgi ve merak alanının içerisindeydi. Türk aydınları, bütün dünyayı etkileyen yenilikçi fikirleri, kendi bakış açılarına göre yorumlayarak büyük bir kültürel birikim sağladılar. Böylesine önemli bir harekete katkıda bulunan Gurban Gali Halidî'nin⁶ *Tevârih-i Hamse-i Şarkî* adlı eserinde de bu ilgiyi ve merakı görmek mümkündür⁷.

Türkistan uzun zamandır modern dünyadan farklı bir çağı yaşıyordu. Tecrit edilmesi de onun bu çağda kalmasına neden oluyordu. Bunun ana sebeplerinden biri de eğitimin ortaçağdan kalma bir metotla veriliyor olmasıdır⁸. Dünya, bu bölgeyi, kısa süreli gelip giden yabancı seyyahlar aracılığıyla tanıyordu. Ama bu seyyahların bilgileri Gurban Gali'nin belirttiği gibi, olaylara vâkıf olmayan alelâde kişilerden toplanmış bilgilerdi ve seyyahlar da bu bilgileri “*işitdiki kibi yazıb kendi inandığı kibi kitabında bunu sebt ider ve her bir kelüb kiden seyyah ve seyyahlarının hal ve hareketi bu minval ve bu tarzda olub... dikkate alınsa o yazdıkları hakikate hilaf bir kuru laf olur kalur*”⁹. Gurban Gali Halidî, içinde yaşadığı toplum için “*bu taraf ahalimiznin âdet-i adiyesindendir ki gayri miletnin seyyahlarına ihbarât-ı mâziyeden bildiklerini setr ve ketm iderler bundan vatana ya millette bir zarar kelür fikrine kiderler*” diyerek kendi halkını tanıdığını ve doğru malumatlara ulaşma konusunda avantajlı olduğunu da gösterir¹⁰. Yazar söylediği bu ifadeler ek olarak “*zira bizler maksad-ı aslı olan ahalinin içinde turub anların ulema ve avamları ile birge yürüb bir haberi niçe ademlerden sorub tamam hakikat kılurız ve sordığımız ademler dahi bizleri ecnebi kibi körmeyüb bildiklerini ihlas ile söylüyorlar*” diyerek titiz bir çalışma ortaya çıkarmıştır¹¹. Böylece eserinin bilimsel kıymetini artırmıştır.

Fikrî, içtimaî, kültürel ve siyâsî açıdan Türkistan'ın durumunu, yerli bir aydın ve aynı zamanda modern dünyayı tanıyan bir bilim adamı aracılığı ile incelemek günümüz sosyal bilimcilerine büyük katkılarda bulunacağı kanaatindeyiz.

1. Gurban Gali Halidî Kısa Biyografisi

Babasının adı Halid, annesinin adı Bibi Afife'dir. Babası 1842 yılında Ayagöz'e¹² geldikten sonra burada evlendi. Bu evlilikten kısa bir süre sonra Gurban Gali Halidî, Ayagöz'de dünyaya geldi. Tam adı, eserde geçtiği şekliyle, “*İmam Kârî Kurban'ali Veled-i Hacı Halid Bik*”tir. Babası Kazan'ın Ornaşbaşı köyündendir. Halid Bik, 30 yıl

⁶ Bazı eserlerde adı Kurbanali Halidî olarak da geçer. Örneğin bakınız. Fatih Ünal, “Tatar Alim Kurbanali Hacı Halidoğlu'nun Orta ve Güneydoğu Avrupa Seyahati”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 14, 2019, s. 95-115.

⁷ Nizameddin Topcu (Tuğrul), Gurban Gali Halidî'nin *Tevârih-i Hamse-i Şarkî* Adlı Eserinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2019, s. 7.

⁸ İlker Türkmen, “Kadimci-Ceditçi İkileminde Kaderci (Fatalistik) Düşünceye Bürünen Türkistan”, *Karadeniz Araştırmaları*, XXII/85, 2025, s. 141,142.

⁹ Gurban Gali Halidî, *Tevârih-i Hamse-i Şarkî*, Örnek Matbaası, Kazan 1910, v. 679.

¹⁰ Gurban Gali Halidî, *Tevârih-i Hamse-i Şarkî*, v. 679.

¹¹ Gurban Gali Halidî, *Tevârih-i Hamse-i Şarkî*, v. 679.

¹² Kazakistan'ın doğusunda yer alır.

Ayagöz'de durduktan sonra 1879 yılında Bahtı (Bakta) şehrine¹³, daha sonra da Çuguçak'a¹⁴ gitti. 1886 yılında vefat etti¹⁵.

Gurban Gali, Medine'de tahsil gören Abdullah adında birinin Ayagöz'de açtığı medresede tahsil gördü. 1874 yılında Çuguçak şehrine yerleşti. Burada imamlık ve kadılık yaptı¹⁶. İsminde geçen Kârî kelimesinin anlamı, Kuran'ı ezbere okuyan demektir. 1910 yılında bölge Müslümanlarının kadılığı görevini aldı. Vefatına, yani 1913 yılına kadar bu görevini sürdürdü. Kendisi bu görevi sırasında kültür ve medeniyet araştırmaları yaptı. Pozitif bilimleri sevdirmek, eğitim-öğretimi geliştirmek ve toplumu bilinçlendirmek için çaba sarfetti ve bu yönüyle tanındı¹⁷.

Gurban Gali Halidî Ayagöz Divanı'na yazılan aslı Nogay olan bir aileden gelen Çala Kazak'tır. Çala Kazak, baba veya anne tarafından Kazak olanlara Kazak'a benzer anlamında söylenen bir sözdür. Aynı zamanda baba veya anne tarafından hiçbir Kazaklık olmamasına rağmen toprağın Kazaklarda olması dolayısıyla buraya yerleşenlere de Çala Kazak denilebilirdi¹⁸.

Çala Kazak olarak anılan Nogaylar 1800lerde Kazak İli'ne geldiler ve ticaret ile uğraştılar. Gurban Gali Halidî'nin babası da 1810 senelerinde Semey'e geldi. Babası, Ayagöz Divanı'na yerleşmeden önce bölgeyle ilişkileri olan Nogaylar arasındaydı. 1830 yıllarında Kazak İli'nde bulunan Nogayların bazıları, Kazakların Rusya'ya olan eğilimlerinden dolayı Hokand Hanlığı'nda bulunan Taşkent Valisi'nin izniyle "toprak ve su" alıp yaklaşık 8 yıl burada kaldılar. Ancak Muhammed Ali Han'ın ölümünden sonra Nogayların malları yağmalandı. Bu sebeple zor duruma düştüler¹⁹. Gurban Gali'nin babasının da arasında olduğu Nogaylar, 1842'de Ayagöz'e geldiler. Ayagöz Divanı'na Çala Kazak olarak yazıldılar²⁰. Bunu yaparken Kazak ileri gelenlerine ricalarda bulundular ve bazı Rus yetkililere rüşvet verdiler.

Gurban Gali'yi etnograf, tarihçi, filolog, seyyah ve din âlimi olarak tanımlayabiliriz. Gurban Gali, Arapça'yı çok iyi bir düzeyde bilmektedir. Ayrıca Rus ve Fars dillerine de hâkimdir. Örneğin eserinin 400-405.sayfaları Arapça yazılmıştır²¹. Bazı Rusça kelime ve cümleler, telaffuz edildiği şekliyle eserinde bulunmaktadır; 'Balşoy Kulak, Kalgan, Ganvar, Febral' gibi miladi ay isimleri, 'Gubernator, Giniral' gibi kurum/makam adları, 'Kakoy Kezak? Tı Kirkiz' gibi cümleler, 'Zalotaya Orda, Balşoy Orda' vs. Gurban Gali Türk Lehçeleri'ne de oldukça hâkimdir. Müellif, Tevârih-i Hamse-i Şarkî adlı eserinde, sade bir Osmanlı Türkçesi kullanır ve bunu diğer Türk Lehçeleri'ndeki kelimelerle zenginleştirir. Yazı dilindeki bu usul, sistemli olarak İsmail Gaspıralı tarafından geliştirilmişti²².

¹³ Sınır karakolu.

¹⁴ Doğu Türkistan'da Tarbagatay okrug merkezi olan Çuguçak (Şaveşek). Ünal, s. 97.

¹⁵ Kurbanali Halid, *Tevârih-i Hamse*, Düzenleyen B. Tötenaev & A. Joldasov, Almatı-Kazakistan 1992, s. 5, 6; Ünal, s. 97.

¹⁶ Gurban Gali Halidî, *Kitab-ı Târih-i Ceride-i Cedide*, Şincan Halk Neşriyatı, 1989, s. 1.

¹⁷ Abdullah Gündoğdu, "Kurban Gali Halidî'nin Tevârih-i Hamse-i Şarkî'sine Göre Kazaklar", *III.Uluslararası Türkoloji Kongresi*, Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Türkistan 2009, s. 505.

¹⁸ Topcu (Tuğrul), s. 272-277.

¹⁹ Gurban Gali Halidî, *Tevârih-i Hamse-i Şarkî*, s. 17.

²⁰ Gurban Gali Halidî, *Tevârih-i Hamse-i Şarkî*, s. 387.

²¹ Bk. Gurban Gali Halidî, *Tevârih-i Hamse-i Şarkî*. Örnek Matbaası. Kazan 1910.

²² Yusuf Akçura, *Türkçülük*, Özdemir Basımevi, İstanbul 1978, s. 100.

Müellif, Rusya’da Türkçe çıkan gazete ve mecmuaların birçoğunu takip etmekteydi. Ayrıca Avrupa’daki ve Rusya’daki güncel veya ilgili yayınlara da hâkimdi. Dönemin Türkologlarından N.F.Katanov’la görüşmeleri de vardır²³. Babasının ticaret işlerinden ve kendi ilgisinden kaynaklı olarak Türk dünyasının birçok bölgesini, Osmanlı’yı, Rusya’yı ve bazı Avrupa ülkelerini gördü.

Yazarın eseri pek çok yerde saha araştırmasına dayanmaktadır. Gittiği bölgelerden topladığı bilgileri güvenilir kaynaklardan almaya gayret gösterir. Güvenilir kaynaklara ulaşma konusunda özellikle Avrupalı seyyahları ve diğer yabancı bilginleri eleştirir; *“Ecnebî milletlerin âdemini körirsin az hıdmet ile köb alkış alurlar. Şöyle ki, ibtidâ hazineden minleb minleb akçe alarak yola çıkarlar vardıkları yerde üyeler tikdirib... temaşalar zevk ve safa itdikden sonra o yer ahalisinin az bilenlerinden az haber sorub mesûde kılıb kayturlar da kitaplarında yazarlar ki o tağlarda kezmeye o sahralarda yürmeye o akvamın hallerini bilmeye baş bakırdan ayak temirden bulmak kerek”* der²⁴. Ayrıca Orta Asya’ya yabancı olan Arapların gördükleri herkese Acem, Rusların ise Tatar demesini ve Avrupalıların da Ruslardan dolayı yanlış ifadeler kullanmasını bilimsel açıdan uygun bulmaz. Örneğin, Vambery hakkında, *“Vamberi cenâbları her ne kadar müverrih-i meşhûr ve seyyah-ı ma’rûf bir zat ise de bir kelüb kiden yolçı oldıktan bu taraf ahâlinin tark-ı lisânına kemâ hakka aşınâlık idemeyüb ya’ni tamam tüşünüb yedemeyüb üstten gene yazmışdır.”* der²⁵.

Haberlerini verdiği Türk halklarının kültürlerini, yaşam tarzlarını, deyimlerini, atasözlerini, çok çeşitli efsaneleri ve halk hikâyelerini, gördüğü önemli kişiler ile ilgili bilgileri, gördüğü ülkelerin kısa tarihlerini, coğrafi özelliklerini, tarihî mekanlarını, ilginç olayları ayrıntılarıyla karşılaştırmalı olarak nakleder. İçinden çıktığı topluma göre oldukça ileri bir seviyede objektif ve bilimsel bir yaklaşıma sahiptir. Ama yine de bazı değerlendirmelerinde dinî eğilimi ağır basar ve bilimsel gerçekliğe uygun olmayan ifadelerde bulunur²⁶.

Müellifin eserlerinden **Târih-i Cerîde-i Cedîde**, yazarın seyahatnamesidir. Bu eseri 1889’da Kazan’da basıldı. Genellikle 19. yüzyılda Doğu Türkistan’ın tarihî, coğrafi ve siyasi durumu hakkında malumatlar verilir²⁷. Yazar, Târih-i Cerîde-i Cedîde’yi Hacı Nimetullah Efendi isimli birisine verir. Hacı Nimetullah Efendi eseri, Kazanlı Şemseddin Efendi’ye teslim eder. Böylece eser yayınlanır. Tevârih-i Hamse-i Şarkî ve Tetimme olarak isimlendirdiği eserini ise h.1314 yılından Fergana Hanları ile başlatır ve yaşadığı döneme kadar getirmeyi planlar²⁸.

2. Tevârih-i Hamse-i Şarkî Adlı Eserinin Genel Değerlendirmesi²⁹

Eser 798 sayfadır. Matbu olarak 1910 yılında Kazan’da Örnek Matbaası’nda basılmıştır. Arap harfli Türkçe bir metindir. 793-796 sayfaları arasında yer alan Hata-Sevap kısmına ek olarak el yazısıyla kaleme alınan bir sayfa daha bulunmaktadır. Yine

²³ Ünal, s. 99.

²⁴ Gurban Gali Halidî, *Tevârih-i Hamse-i Şarkî*, v. 674.

²⁵ Gurban Gali Halidî, *Tevârih-i Hamse-i Şarkî*, v. 683.

²⁶ Abdullah Gündoğdu, “Kurban Gali Halidî’nin Tevârih...”, s. 506.

²⁷ K. K. Hâlidî, *Kitâb-ı Târih-i Cerîde-i Cedîde*, Düzenleyen B. Gencal, TTK, Ankara 2013.

²⁸ Gurban Gali Halidî, *Tevârih-i Hamse-i Şarkî*, v. 548.

²⁹ Bu kısımda yer alan bilgiler için bk. Nizameddin Topcu (Tuğrul), Gurban Gali Halidî’nin Tevârih-i Hamse-i Şarkî Adlı Eserinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2019.

el yazısıyla kitaptaki on başlığın yer aldığı bir sayfalık **Fihristü'l-Kitab** kısmı mevcuttur. Ancak *Fihrist*'te pek çok yanlış bulunmaktadır ve eserdeki başlık adlarıyla da tam uyuşmaz. Bu yüzden *Fihristi* bir taslak olarak düşünebiliriz.

Eserin adı Doğu'nun Beş Tarihi anlamına gelmektedir. Eserde anlatılan en son olay hicri 1326 yılının Recep ayına aittir³⁰. Eserde tarihler genellikle miladi ve hicri olarak verilir. Miladi olarak verilenlerde ay isimleri Rusça'dır. Eser, Türk Lehçeleri'nde bulunan kelimelerle zenginleştirilmiş sade ve duru bir Osmanlı Türkçesi ile yazılmıştır. Yazarın din âlimi olması dolayısıyla, ayet ve hadisler eserde sıklıkla kullanılmıştır. *Tevârih-i Hamse-i Şarkî* isimli eserin içerisinde toplamda 12 büyük başlık bulunmaktadır;

1.Bölüm (varak 5-68) - “Beyân-ı Han-ı Fergana”; Fergana'nın istikrarsız yıllarından sonra Fergana halkı, hile ile küçük yaşta bir çocuğu Babür Han'ın oğlu olarak göstererek *han köterdi*. Bu çocuk altın bir beşik içerisinde bulunduğu ve “*adamlernin könlünde yerleşsün için hamilin adını Altun Bişük ile il'an... olmuşlar*”³¹. Bu çocuğun soyundan gelenler, ilerleyen zamanlarda bölge halkının tamamı tarafından kabul gördüler ve han unvanını alarak Hokand'da hâkimiyet sürdüler.

Muhammed Ali Han döneminde Hokand Hanlığı'nın sınırları Kaşgar'a kadar uzanıyordu. Hokand Hanlığı Rusların ilerleyişinden dolayı Kazak İli'nden bazı göçler aldı. Bunlar içerisinde Gurban Gali'nin babasının da bulunduğu bazı Nogay grupları vardı. Muhammed Ali Han'ın ölümüyle birlikte hanlık içerisinde birçok kargaşa meydana geldi. Hanlık bir süre Kırgız-Kıpçakların etkisinde kaldı. Rusya, Akmesicid ve Almata'ya kadar ilerledi.

Hokand Hanlığı'nda taht kavgaları vardı. Ayrıca Buhara Hanlığı, Hokand üzerinde baskı kuruyordu ve Rusya da Hokand Hanlığı aleyhine yayılıyordu. Hudayar Han'ın birkaç kez tahta çıkışı ve hanlığın sonu da bu kısımda anlatılır.

Bu bölümde müellifin verdiği bilgiler Türkistan Hanlıkları hakkında çalışmalarda bulunan Prof. Dr. Mehmet Alpargu'nun verdiği bilgiler ile uyumludur. Alpargu, Muhammed Ali Han'a Madali dendiğini, Hokand Hanlığı'nın Madali zamanında Tanrı Dağları'nın kuzey ve güney etekleri ile Pamir Dağları'nın eteklerini, Çu Vadisi, Taşkent ve Aşağı İli ile günümüz Tacikistan ve Kırgızistan'ın büyük bir kısmını kapsadığını ifade eder. Ayrıca Kırgızlar da Hokand Hanlığı'nın tâbileri arasındaydı. Hanlık, Kaşgar'daki meselelere de karışmış ve 19. yüzyılın son çeyreğinde Ruslar tarafından işgal edilmiştir³².

2.Bölüm (v.69-139) - “Altı Şehir Hanları”; Bu bölümde Doğu Türkistan ele alınır. Kaşgar Hanları'ndan bahis açılarak *Sadık Buğra Han*'ın³³ İslamiyet'i kabulüne, Buğra Han'ın seleflerine, Tuğluk Timur'a kadar olan İslam'ı yayma mücadelelerine değinilir. Aynı zamanda Tuğluk Timur'un Maverâünnehr'i ele geçirmesinden sonra İlyas Hâce'yi ve Timur'u bölgede memur kıldığı, daha sonrasında Timur'un İlyas Hâce ile olan çatışmaları sonucu hâkimiyet kurduğu, Altı Şehir'de her bölgede bir hanın ortaya çıktığı bilgileri yer almaktadır. Dehbid Karyesi hocalarından *Hazret-i Afak*³⁴ Altı

³⁰ Gurban Gali Halidî, *Tevârih-i Hamse-i Şarkî*, v. 638.

³¹ Gurban Gali Halidî, *Tevârih-i Hamse-i Şarkî*, v. 7.

³² Mehmet Alpargu, “Türkistan Hanlıkları”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 8, 2002, s. 984, 985, 1010.

³³ Eserde صدیق بوغرا خان şeklinde.

³⁴ Apak Hoca olarak da bilinir.

Şehir’e gelir ve bir süre sonra burada hâkim olur. Hocaların mücadeleleri de bu bölüm içerisinde anlatılır. Muadil Han’ın karışıklıklardan faydalanıp Altı Şehir yöresine girmesi, daha sonraları Yakub Han’ın Yarkend’de iktidarı ele geçirmesi, akabinde Hitayların Altı Şehir’de egemen olmaları beyan edilir³⁵.

3.Bölüm (v.140-266) - “*Cüz-i Kazak Halleri ve Hanları*”; Kazaklara ait olan malumatların tarihî eserlerde bulunmadığını söyleyen yazar, Kazaklarla ilgili bölümü 20 yıldan fazla süredir derlediği bilgilerden yazdığını ifade eder. Toplamda üç Kazak cüzü vardır. Merkezi Saray ve Sarayçık’ta bulunan *Kiçik Cüz* (Küçük Cüz)’ün hanları ve hanzâdelerinin soyları devam etmiş ve içlerinden becerikli hanlar çıktığı için Kiçik Cüz hakkında pek çok şey bilinmektedir. *Uluğ Cüz* (Büyük Cüz) ise Taşkent ve Türkistan şehirlerine yakındır ve bu yüzden yine tarihî kitaplarda sıkça zikredilir. Ancak Ayagöz ve Kök Tirek gibi iki büyük mahkemesi olan Orta Cüz müverrihlerin ilgisini çekmemiş ve ihmal edilmiştir. Yazar da bu gerekçeyle Orta Cüz hakkında daha fazla bilgi vermeyi gerekli bulur. Ayrıca Ayagöz’de doğduğu için bunu yazmayı kavmine hizmet görür. Bununla birlikte Türk topluluklarıyla ilgili derin değerlendirmelerde bulunulur. Bu Türk topluluklarının etnik kökenleri, adlarını nasıl aldıkları ve tarihleri anlatılır. Bu kısımda bazı başlıklar şunlardır; “*Alaç İsmi, Özbek Beyanı, Kazak İsmi, Kıpçak Beyanı, Mânâ-yı Cüz, Kazaka Kırgız Dimek*³⁶, *Kırgız Beyanı, Beyan-ı Uran*, Kazakların bir olduğu ve ayrıldığı beyanı, *Kara Nogay Beyanı, Kırım Nogay Beyanı, Başkırd İsmi, Silsile-i Ecdad-ı Kazak, Orda Mânası, Ablay Han, Ebu’l-Feyz Han*”.

Müellife göre, Alaç adı Alınça Han’dan gelir ve Alınça Han bütün hanların babası Moğol Tatar’ın atasıdır. Ayrıca Nogay, Kazak ve Kalmukların Alınça Han zamanında bir olduklarından ve Toktamış zamanına kadar bölünmeden yaşadıklarından bahseder. Alınça ve Alaşa Han’ın bütün kazakların atası olduğuna dair görüşler, göçerler arasında yaygındır³⁷.

Yazar, Özbek’in Türklerden bir kişi olup doksan iki oğula sahip olduğunu söyler. Bu oğullarından türeyen uruklara da doksan iki bavlı Özbek denirdi hikayesini anlatır. Özbek uruklarının isimlerini sıralar, bazıları şöyledir; *Kongirat, Alçın, Nayman, Argun, Kıpçak, Kalmak, Turgavut, Keneges, Kıyat, Kanglı, Koyçı, Otarçı, Kuralas, Durman, Kırgız, Uysun, Şirin, Targın, Behrin* vs. Bu uruk adlarının çoğu Şibani-namelerde de geçmektedir³⁸.

Kazak ismini açıklarken farklı görüşleri ve hikayeleri beyan eder. *Kaçak* anlamına geldiğine, *Haysak* (Kalmuk Moğol lüğatinde memleketin sınırlarını koruyan, medeni halkların etrafında dolaşıp yürüyen) kelimesinin bozulmuş hali olduğuna, *Kaza’a veya Haza’a* (Arap bir kabilenin büyük kısmı olup kabile dağıldıktan sonra Türklerle kaynaşan kesim) kelimelerinin farklı bir söylenişi olduğuna, *Kadı+ak* (Kadıya ihtiyaçları yok. Ak eki mübalağa ekidir) kelime ve ekinden geldiğine ve *Kız ve Ak* (Padişahın kızı ile ilgili bir hikâye) kelimelerinden türediğine dair görüşler açıklanır.

³⁵ Yakup Bey hakkında bk. Mehmet Alpargu, s. 1010,1011.

³⁶ Rusya’nın Kazaklara Kırgız demesinden bahsedilir.

³⁷ Orhan Doğan, *Kazak Hanlığı’nın Çarlık Rusyası ve Cungarlarla İlişkileri*, TTK, Ankara 2021, s. 24.

³⁸ Bk. C. K. İbragimov, “Târih-i Abu’l-Hayr-Hani”, Akademiya Nauk Kazakskoy SSR, *Materialı Po İstorii Kazakskix Hanstv 15-18 Vekov*, Alma-Ata 1969.

Kıpçak beyanında dikkati çeken bir başka husus, ikili uruk adlarının söylenmesidir. Örneğin, Kırgız Kıpçak, Hıtaç Kıpçak vs. Mirza Haydar Duğlat da eserinde Özbek Kazaklar ifadesini kullanır³⁹. Kuhistâni'nin eserinde de İçki-Mangıt gibi ikili kullanımlar mevcuttur⁴⁰. Bizce bu söyleniş tarzı, önceden birlikteyken daha sonra diğerinden ayrılıp bağımsızlaşan uruğu belirtmek için kullanılmaktadır.

Müellif, Rus yazarlarının Kazaklara neden Kırgız dendiğini de açıklar; Rus seyyahları bozkırda karşılaştıkları göçerlerin Kırgız olduğunu öğrendikten sonra bütün “köçmeli halk” a Kırgız demişlerdir. Kırgız beyanında da Kırk-Kız hikâyesini anlatır. Kırk-Kız motifi Kırgızların kökenini anlatan ve sıkça karşılaşılan bir motiftir⁴¹.

Gurban Gali, Nogay isminin kökenini Uluğ Muhammed Han'ın Kazan'ı aldığı zamanlara bağlar. Bulgar ve Tatarların karışımından Nogay'ın çıktığını söyler. Ayrıca, Tarih-i Hayrullah Efendi isimli bir eserde Nogay adlı bir beyin tâbileri olduğu için bu göçerlere Nogay dendiğini belirtir. Zeki Velidi Togan, Nogay isminin Doğu Deşt-i Kıpçak'ta han köterilen Tokay Timurlu Kara Nogay'dan geldiğini düşünmektedir⁴². Ancak müellif bu görüşe katılmaz. Kendi döneminde Nogayların dağıldıkları yerleri de beyan eder. İdil-Yayık arası, Baraba bozkır (Sibirya'da, Ob nehri civarında), Kırım ve Kazak bozkırında Nogaylar bulunmaktadır.

Gurban Gali'nin kavram ve kelimeleri açıklarken bunların asıl hallerinin bozularak geldiğine dair genel bir yaklaşımı bulunmaktadır. Örneğin, “*Farsça da “gürg” tâbiri Türkler tarafından tahrif edilerek “kurd” şeklini almış, kurddan ziyade koyun demek yerine abartılarak baş kurd denmiştir*” şeklinde bir açıklama yapar. Yukarıda belirttiğimiz kısımlarda olduğu gibi yazarın bu yaklaşımı görülebilir. Yine de farklı görüşleri kaynak belirterek sunar; “*Hacı Molla Zuhreddin adlı seyyahın nakline göre Başkurd adı...üç kişi kış seferinde yolunu şaşırmışlarken bir kurdun izini takip edip yollarını bulmuşlar...bu üçünün torunlarına başçısı kurd olan kişilerin nesli manasında Başkurd demişlerdir*”⁴³.

4.Bölüm (v.267-289) - “Cüz-i Kalmak Beyanı”; Kalmuklar, Moğollardan bir şubedir. Kazaklar arasında, müellifin belirttiğine göre, “*Mongol ismi zâyî ve Kalmak ismi şâyî olmuştur*”⁴⁴. Kalmukların tarihlerine, şecerelerine, kökenlerine, yayıldıkları alanlara ve çeşitli Türk kavimleriyle olan ilişkilerine değinilir.

Müellif Cungan sınırlarını şu şekilde çizer; karargahları Issık Göl, İli Suyu, Aladağ, Yedisu, Balkaş Gölü, Ayagöz Uzanı(nehri) civarındadır, doğuda Altay Dağlarına kadar uzanırlar. Tarbagatay da sınırlarının içindedir. İrtiş Nehri'nin iki tarafında bulunmuşlardır. Ekrem Kalan da Kalmukların sınırlarını benzer bir şekilde çizer⁴⁵. Ayrıca Gurban Gali, Kalmukların putperestlikte kaldıklarını belirtir. Zaten bunların İslam dinine girmeyip kendi dinlerinde kaldıkları için Kalmuk/Kalmak adını aldıklarına dair rivayet göçerler arasında genel bir kabul görmüştür⁴⁶.

³⁹ Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi Geride Bıraktıklarımızın Hikâyesi*, çev. Osman Karatay, Selenge Yay., İstanbul 2019, s. 246.

⁴⁰ İbragimov, s. 143, 144.

⁴¹ Sadettin Yağmur Gömeç, “Kırgız Etnik Oluşumu ve Tarihlerinin İlk Devirleri”, *Kökler Yay Çeken Kavimlerin Şafağı*, Ötüken Yay., İstanbul 2021, s. 373, 374.

⁴² Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili(Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Enderun Yay., c.1, İstanbul 1981, s. 35

⁴³ Gurban Gali Halidî, *Tevârih-i Hamse-i Şarkî*, v. 192.

⁴⁴ Gurban Gali Halidî, *Tevârih-i Hamse-i Şarkî*, v. 267.

⁴⁵ Ekrem Kalan, *Cungan Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*, TTK, Ankara 2008, s. 6.

⁴⁶ Mualla Uydu Yücel, “Kalmuklar, *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, s. 267, 268.

5.Bölüm (v.290-368) - “*Cüz-i Tetimme*”; Kitabın eksiklerini tamamlamak için yazılmıştır. Hıtayların(Çin), Cungan Hanlığı’nı yıkmasından sonra Abla Han ve Gulca ile olan barış ile ilgili bilgi verilir. *Haber-i Gulca* başlığında, Cunganların veya diğer adıyla Kalmukların ilerleyişi, bunların Altı Şehir halkı ile olan münasebetlerinin yanı sıra Tarançiler ve Dunganlar hakkında da bahisler vardır. Başka bir başlıkta Hıtaylar ile Dunganlar arasında gerçekleşen *Gulca Muharebesi* anlatılır. Dungan isminin kökeni ve anlamı *Dunkânî Ma’nası* başlığında sunulur. Yazar, *Biyar* ve *Çuçek* beldelerinin tarihlerini de okuyucularına sunar⁴⁷.

1871 Kasım ayında *Dunkânî Bozgunluğu* sonrasında Pekin (Bacin)’den hareket eden Hıtay askerinden bir grup Çuçek (veya Çuguçak)’e gelir. Bu olay, eserin içerisinde bulunan *Yakub Han* maddesinde anlatılmış olmasına rağmen Tetimme kısmında ayrıntılandırılmaktadır⁴⁸.

6.Bölüm (v.369-427) - “*Rusya’nın Bu Taraflara Kadem Koyduğu ve Bazı Kıl’ânın Binası*”; Rusya’nın Ural’ı aşp Sibirya’ya yayılması konusu birçok eserde kaleme alındığı bahanesiyle ana konu olarak Rusya’nın Orta Cüz’e ilerlemesi ve hicri 1300’e kadar olan olaylar ele alınır. Üçüncü bölümde olduğu gibi Gurban Gali’nin hedefi daha az bilinen Orta Cüz’ü anlatmaktır.

Gurban Gali, Rusların Sibirya taraflarından tahkimli bir hat inşa ettiklerinden ve Tobol, Omskiy gibi kaleler yaptıklarından bahseder. Kçük Cüz hanı Ebulhayr, Rusya’ya tâbi oldu. Hicri 1180(m.1766/1767) yılında “Simey Palad” kalesi inşa edildi⁴⁹. Yazar Rusların Kazakları kendi halinde bırakıp işgal etmediğini söyler. Uluğ Cüz, Fergana’ya ve Orta Cüz de çoğunlukla Çinlilere mecburdu⁵⁰. Kazaklar arasında bir birlik yoktu. Bazıları Ruslarla iyi geçinirken bazıları Ruslarla olan ticareti sekteye uğratıyorlardı. Ayrıca birbirlerine de saldırıyorlardı. Ruslar, hanlara çeşitli payeler vererek Kazakları kendi taraflarına çekmeye çalışıyorlardı⁵¹.

Yazar, Çala Kazak’ın manası ile Çala Kazakların kimler olduğuna dair ayrıntılı ve bir o kadar da değerli bilgiler vermektedir. Çala Kazak; anne veya baba tarafından biri Kazak olanlara ve sonradan Kazaklar arasında yaşayanlara denirdi. Hicri 1200 yılından önce Çala Kazak adında bir grup yoktu. Nogayların Kazaklar içine girmesi ise 1800’den sonradır. Nogayların, Kazak iline gitmesinin en önemli sebebi askerlikten kaçmaya çalışmalarıdır⁵².

Kök Tirek Divanı⁵³, Ayagöz ve Uluğ Yar gibi yerleşim alanlarındaki olaylar bu kısımda bulunmaktadır.

⁴⁷ Dunganlar, Tarançiler ve Cungan Hanlığı’nın yıkılıp Çin’in Doğu Türkistan’ı işgal etmesi ile ilgili ayrıntılı bilgiler için bk. Maimaitiaili Maimaitiming, İli Bölgesi ve Tarançiler (17-20.yüzyıllar), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2017.

⁴⁸ Topcu (Tuğrul), s. 215-218.

⁴⁹ Togan’a göre Semipalatinsk 1718’de inşa edildi.

⁵⁰ Kurat da bu doğrultuda bilgiler verir. Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, TTK, Ankara 2014, s. 366, 367.

⁵¹ Topcu (Tuğrul), s. 265-272.

⁵² Gurban Gali Halidî, *Tevârih-i Hamse-i Şarkî*, v. 385, 386.

⁵³ Doğu Kazakistan’da, Orta Cüz İli’nin bağlı olduğu divandır.

19.yüzyıl ortalarında Ruslar Türkistan ve Taşkent'i ele geçirmek için çeşitli hazırlıklara giriştiler. Belirli mesafelerle kaleler kurdular. Alma-Ata kalesi yapıldığında Uluğ Cüz ve Kırgızların bir kısmı Ruslara tâbi oldu⁵⁴.

Alma-Ata'nın, Almalı Tag veya Alim Ata'dan geldiğini belirten yazar, bu şehrin Sibiry'a ve Türkistan'ın ticaret merkezi olduğundan bahseder. Şehir, 1886/87'deki depremde zarar görse de tekrar toparlandı. Alma-Ata'ya '*Türkistan'ın Çiti, Sibir'in Cenneti*' denilmekteydi. Ruslar buradaki kaleye Virniy derler. Akdes Nimet Kurat, "Vernoje" şeklinde ifade eder ve bu kaleyle birlikte Ruslar Yedisu'ya hâkim olurlar⁵⁵.

7.Bölüm (v.428-547) - "Kırkırallı Divan Hususunda Molla Yoldaşbay Efendiden Kelmış Tarihçe Budur ki 'Aynen Nüşa İdildi'"; 7.bölüm düzenleniş açısından biraz karışıklık arz eder. 428.sayfada bulunan başlığın başına el ile "7.Cüz" yazılmıştır. 481.sayfada "*7nçi Enhâr-ı Uzan Suv Çeşme İlh ve Hem Yıl Ay İsimleri*" ve 529.sayfada "*7nçi Cüzge Müte'allik Yıl Ay İsimleri*" adlarıyla 7.bölüm olarak zikredilen iki başlık daha vardır.

İlk başlık altında, Kırkırallı Karyesi'nin coğrafi konumundan, Kırgız Kazaklara dair notlardan, İmparator Aleksandr'dan bahsedilir. Yoldaşbay'dan Gurban Gali'ye gelen birkaç mektup bu kısımda zikredilir. "*Tarafımızda Olan Törelernin Fûru'ı*" başlığında soyları Çingiz Han'a kadar giden Kızıl, Ak, Kök ve Çobar Tuğluk törelerinin soylarıyla ilgili bilgiler verilir.

Kazakların sosyal hayatına dair önemli malumatlar vardır. Kazaklarda dünürlük şu şekilde anlatılır; "*iki tarafın dünürü anlaştıktan sonra, kız alan taraf birkaç kişi ile kız veren tarafın evine gelir. Kız tarafı mal keser ve ziyafet verir. Önce bu malın kuyruk tarafı pişirilip katık ile karıştırıp dünürlere yedirilir. Katığı yüzlerine ve burunlarına sürüp şaka ve oyun yaparlar. Yemekler yendikten sonra kız tarafı dünürlerine "küyüt(kiyit)" verilir. Yani birtakım zorluklar çıkarılır ve suya girdirmek gibi eziyetler edilir. Ancak dünürler buna tahammül ederler. Bunlara tahammül göstermezlerse nikah kıyılmaz. Daha sonra kalın verilir. Akrabalar da yardım ederler"*⁵⁶.

Kazak örfünde mehîre, kalın mal derlerdi. Kalın kelimesi çok anlamına gelmektedir. Mehîr dışında çeyizden de bahsedilir. Çeyizde beyler dokuz sayısına önem vererek hediyelerini bu sayıya uygun olarak verirlerdi. Durumu daha iyi olan beyler kırk giyim, kırk kilim vs. hediyeler sunarlardı.

Nikah kıyıldıktan ve toy yapıldıktan sonra 'car car' isimli şiirler okunur. Kız, anne-babasından ayrıldığı için kederlidir ve yiğit ise onu teselli eder. Şiirlerin bazı kısımları şu şekildedir⁵⁷;

Yiğit; *Bismillah diyib başlaymın/ Kız biruvnı senet diyib/ Atam anam kaldı diyib/ Caksı yarılısang ata ana/ Takdir Cardı Osulay/ Amelsiz birdi ata anang/ Nasihat aytam karagım/ Ölkenin ötbe aldunan/ Caksı bulsang karandasım/ Hıdmetinde dâyin bol.../Colung bulsun indi bar/ Aytkan iken peygamber/ Ya çıragım kılma zar/ Onda da bar car car...*

Kız; *Ak otavım tek kelen cir meydan bolsun/ Ötken künge könglüm hayran bolsun/ Dünyaga keltürüke sebeb bolgan/ Bölük ata akamday kaydın bolsun/ On ay sokdab*

⁵⁴ Bk. Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan...*, s. 367.

⁵⁵ Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan...*, s. 367.

⁵⁶ Gurban Gali Halidî, *Tevârih-i Hamse-i Şarkî*, v. 509.

⁵⁷ Gurban Gali Halidî, *Tevârih-i Hamse-i Şarkî*, v. 517, 518.

içine dolgak ciken/ Ak süt birgen anama kaydın tolsun/ Ong çakdagı buduran indi kelmes/ Kayran cüret kayran ilüm aman bolsun/ Öz ordamday alçangdar zaman kayda/ Ak çuprak salgansuk bölük cayda/ Tar kursakdın bir çıgub süt imüsken/ Öz agamday inümday bavır kayda/ Cevatub calaganga aytasungdar/ Cat cüretga angaylık man cagu kayda/ Kayran atam anam man ilüm cüretüm/ Cürekme zafran kıldı, payda.

Kazaklar bayramlarda at çapmak, kökbörü tartmak, güreş yapmak, kız komak gibi oyunlar oynarlardı. Genelde bayramlarda namaz kılmazlardı⁵⁸.

Ölen bir kişinin ardından at çaptırılır (at koşturmak) ve aş verilirdi. Vefat eden kişi önemli biriye önce onun üzerine ak bir ev yaparlar ve etrafa cenaze için haber verirler. Akrabalar at çapıp gelirler ve birbirleriyle görüşürler. Mollalara kuran okuturlar. Definden sonra ölen kişi gençse kızıl, yaşlıysa ak, orta yaşlıysa bir tarafı kara diğer tarafı kızıl bir alemini (işaret, bez vs.) nayzaya (kargı) bağlarlar. Ayrıca ölen kişinin ardından onun adına sadaka verilir⁵⁹.

Kazak nessabları bu dönemde ecdatlarını Çingiz Han'ın "kâfir" olmasından dolayı Barak Han ve Urus Han'a kadar dayandırırılar. Bu hanlardan sonrasını da Hz.Ömer ve Hz.Abbas'a kadar eriştirirler⁶⁰.

Kımız, Özbeklerin en eski içeceği. Müellif bu kımız kelimesinin Arapça 'hımız(acı)'dan geldiğini söyler. Kızıma; Çinliler mânize(at sütü), Kalmuklar ise çıkın derlerdi. Kazak gelenek ve göreneklere dışında onların kullandıkları yıl isimleri⁶¹ de verilmektedir; Taçkan, Sir, Bars, Kuyan, Alu, Celan, Cılkı, Koy, Miçün, Tavuk, İt, Dongız. Kalmukça sayılara da değinilir; Niken(bir), Hoyor(iki), Gurbun(üç), Dörbön(dört), Tabun(beş) Zurgun(altı), Dolan(yedi), Namun(sekiz), Aysun(dokuz), Arbutun(on), Arbutun Niken(on bir), Horon(yirmi), Guçun(otuz), Duşun(kırk), Tabun(elli), Çerun(altmış), Dalun(yetmiş), Nayun(Seksen), Ayrun(doksan), Zon(yüz), Menggin(bin)⁶².

Yıldız Yağdığı başlığında 15 Kasım 1888'de gerçekleşen astrolojik bir olaydan bahsedilir⁶³.

8.Bölüm (v. 548-639) - "Seyahat-Nâme"; Gurban Gali Halidî'nin hicrî 25 Ramazan 1314⁶⁴, 15 Şubat 1897 tarihinde Hacı Ramazan Efendi ve Hacı İlham Taşkendi ile Hac ibadeti için yola çıkarlar. Yazar ve arkadaşlarının Çuçek'te belirtilen tarihte başlayan seyahatleri hicri 23 Cemaziye'l-evvel 1316, miladi 27 Eylül 1898'de yeniden Çuçek'e dönmeleriyle sona erer. Yazarın Hac güzergâhı şu şekildedir; Varşava, Viyana, Budapeşte, Belgrad, Sofya, İstanbul, Bursa, Beyrut, Şam, Salahiye, Kudüs, Hazret-i Halilü'r-Rahman, Dârü'n-Nasr, Yanbu'ü'l-Bahr, Medine, Mekke. Gurban Gali Halidî'nin bu seyahatnamesi Prof. Dr. Fatih Ünal tarafından çalışılmıştır⁶⁵.

⁵⁸ Topcu (Tuğrul), s. 358, 359.

⁵⁹ Buna ıskat da denir. İskat, ölen kişinin ardından yerine getiremediği ibadetler için verilen sadakadır.

⁶⁰ Topcu (Tuğrul), s. 313, 314.

⁶¹ On İki Hayvanlı Türk Takvimi.

⁶² Topcu (Tuğrul), s. 370, 371.

⁶³ Topcu (Tuğrul), s. 380.

⁶⁴ Eserin 627.sayfasında geçen bilgiye göre Şaban ayı yerine Ramazan ayıdır.

⁶⁵ Ünal, s. 95-115.

9.Bölüm(v.640-688) - “*Mongol-Tatar İbtidâdan İntihâsınaça*”; Hz.Adem ve evlatlarından sonra Hz. Nuh ve oğullarının dünyaya yayılmaları anlatılır. Tatar hanlarının, Türklerin ve Moğolların şecereleeri verilir. Alınça Han’ın ölümünün ardından Tatar Hanlığı Moğolları hâkimiyetine alsa da bir süre sonra Moğollar hanlık içerisinde güçlenerek iktidarı ele geçirirler.

Hicret’ten yeti yüz yıllar mukaddem; İlhan’dan sonra Moğolların başına geçen Tağ Han zamanında Çin Seddi’nin yapılması, Altı Şehir’in Moğollarca ele geçirilmesi, Türk Han’a kadar Türklerin Moğol Hanına bağlı kalması, Kutluk Han döneminde Alay Türkleri ile savaşıldıktan sonra Semerkant ve Buhara’nın alınıp İran’a kadar gidilmesi, Altay’ın iki tarafındaki Tatar İli’nin yağmalanması, bu olayın ardından Tatarların birleşerek Kutluk Han’ı mağlup etmeleri bu bölüm içerisinde geçen bilgilerdendir. Ayrıca Kıpçaklardan da bahsedilir.

Tatar Hanlığı’nın çöküşünden sonraki kısım Moğollar bölümüdür. Bu kısımda Tag Han’dan Çingiz Han’a kadar olan hanların isimleri yazıldıktan sonra Çingiz Han’dan sonraki hükümdarlar ayrı bir başlıkta anlatılır⁶⁶. Müslüman olan Çingizli Hanlar da ayrı başlık altında yer almaktadır. Çingizlilerden İslam’ı kabul eden ilk kişi Berke’dir. Özbek adının Özbek Han zamanında ortaya çıktığından ve İslam’ı kabul eden göçerlere Özbek dendiğinden bahseder. Tarihçilerin de genel görüşü Özbek adının Özbek Han zamanında çıktığı yönündedir⁶⁷. Ancak Kazak Cüzlerinin Özbek’in oğlu Canibek Han döneminde ortaya çıktığı yönünde verdiği bilgiler yanlıştır. Uluğ Cüz’de Uysun, Orta Cüz’de Argun ve Nayman, Küçük Cüz’de ise Alçın’ın hâkim olduğunu belirtir. Orhan Doğan eserinde bu cüzlerin halk arasında Uysun, Argın ve Alşın ordaları olarak bilindiğini ifade eder⁶⁸. Kazak nüfusunun tahminen üç milyon civarında olduğunu söyleyen müellif, bunun içerisinde Kazak olmayan göçerlerin de olabileceğini belirtir.

Kazak cüzlerinin veya ordalarının ortaya çıkmasına, Kazakların adlarının nasıl verildiğine, Kazaklarda aş vermek ve at çaptırmak gibi geleneklerinden bahsedilir. Yer alan diğer konular; Balasagun, Kaşgar’ın beldeleri ve *Kutadku Bilik*’dir. Kutadku Bilik’in anlamının “*bu kitabı bilmek, insanı bahtlı eder*” demek olduğunu ifade eder.

Bu kısımda bazı geleneklerden de söz eder; Özbek’te dokuz ata hükümet kılmayan kişiye han denmezdi. Dokuz kez olması meselesi Moğolların pek çok geleneğinde mevcuttur. Dokuz adet hediye verilmesi⁶⁹, bir kişinin dokuz cezasının affedilmesi⁷⁰ vs. gibi âdetlere değinilir.

⁶⁶ Gurban Gali’nin verdiği bilgiler Şecere-i Türk’te verilen bilgilerin özeti mahiyetindedir. Bk. Kazım Karabörk, *Şecere-i Türk Üzerine Bir Sentaks Çalışması*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1995.

⁶⁷ Şeyh Muhammed Bek b. Yar Muhammed b. Hoca Muhammed, *Tarih-i Selatin-i Tatar Han*, çev. M. Akif Erdoğan, Selenge Yay., İstanbul 2020, s.25; ayrıca bk. Abdullah Gündoğdu, “Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 8, Ankara 2002, s. 1046-1066.

⁶⁸ Doğan, s. 26.

⁶⁹ Tana’da bulunan seyyah Giosafat Barbaro da Edige’nin oğlu Nevruz’a dokuz hediye vermiştir. Bk. Giosafat Barbaro, *Doğu’ya Yolculuk-15.Yüzyılda Kıpçak Bozkırı, İran ve Doğu Anadolu’ya Seyahat*, çev. Ayzer Güler, Kronik Yay., İstanbul 2022.

⁷⁰ Dokuz defa cezadan kurtulmak hakkı ile ilgili bir örnek için bk. Ahmet Temir, *Moğolların Gizli Tarihi*, TTK, Ankara 2016, s. 146.

10.Bölüm (v.689-709) - “Yapon Beyânı”; Tercüman Gazetesi’nin 1883 yılı civarındaki Japonlar hakkındaki yazısına kadar Türkistan Coğrafyası’nda Japonlara dair pek de bir şey bilinmediğinden, bunların Hitay kavminden sayılmasından bahisle bölüme giriş yapılır. Japonların dinleri üstünden bir açıklamayla devam edilir. Ardından Japonya’nın yüz ölçümünden, adalarından, dünyadaki konumundan, şehirlerinden, nüfusundan, siyasi durumundan ve tarihçesinden bahsedilir.

Böyle bir bölümün açılmasında, özellikle Japonların hızlı bir şekilde gelişmesi, yayılması ve Rusya ile olan savaşı büyük bir önem taşımaktadır. H.1313 yılında Japonlar ile Çinliler arasında savaş oldu. Kore ve Port-Artur limanı Japonların eline geçti. Japonlar ile Ruslar arasındaki çatışmalar da bu esnada başladı. Ruslar, bölgeyi Japonlara bırakmak istemiyorlardı. Port-Artur’u Ruslar ele geçirdi. Yaptıkları demir yolundan kaynaklı olarak Ruslar “*gururâne davranmaya başladı*”. H.1321’in son ayı olan Zilhicce’de, yani miladi 1904’ün ocak ayının başında savaş başladı ve Japonlar galip geldiler⁷¹.

Müellif Rusya ile ilgili şu yorumları yapar; Sivastopol Muharebesi veya diğer adıyla Kırım Savaşı’nda Rusların arazi ve insan kaybı, Japon Savaşı’ndakinden fazlaydı ama yine de “*Rusya’nın şöhrat ve şanına bu kadar halel ketürmüş olmayub, bilakis Rusya’nın kuvvetini itiraf itdirmiş idi*”. Çünkü üç büyük devlete karşı savaşmıştı. Daha sonraki süreçte de Rusya Asya’yı işgal ederek kayıplarını telafi etti. Rusya, dünya siyasetinde oldukça önemli bir mevkiye yükseldi. Hatta Rusya’nın son dönemlerdeki gelişmesinden, ilerlemesinden ve gücünden dolayı avamın Rusya’ya neredeyse “*Allah*” diyeceğini, ama “*Yapon muhârebesi bunları insan sınıfına kirdirdi Yapon kibi yeni çıkmış nâmi nâ-ma’lum bir küçük devletden yenildiki âdemlerin ağzında Rusya dahi takdirden tecâvüz idemez imiş didikince kidemez imiş diye söylenür oldı*” demekle Japon-Rus savaşının Türk Dünyası’ndaki yansımaları vurgular. Akdes Nimet Kurat da savaş dolayısıyla Rus hükümetinin prestijinin sarsıldığını ifade eder⁷².

Rusların Japonlarla nasıl barış yapacağı konusundaki tartışmalara da değinen yazar, halk arasında iki görüşün ortaya çıktığını söyler. Bir grup, Japonların istila ettikleri yerlerden başka Vladivostok, Amur ve sahil kısımlarından Rusya’yı çıkarmadıkça, Baykal Gölü Japonlara bırakılmadıkça ve tazminat almadıkça Japonların barışa yanaşmayacağını savunur. Diğer grup ise, Japonlar her zaman galip geleceklerine inanamazlar, aldıkları yer onlara kâfidir ve “*fikirsiz halk*” değillerdir, bu yüzden Japonlar barışa yanaşırlar demektir.

Bu bölümde anlatılan Japon-Rus savaşına, yazar şahit olmuştur ve olayla ilgili sadece kendi görüşlerini değil halkın da bakış açısını yansıtmaktadır. Bu sebeple bu kısımda anlatılanların değeri çok daha fazladır. Gurban Gali, yaşadığı dönemi ve çevresiyle ilgili gelişmeleri ayrıntılarıyla eserine yansıtmıştır. 1905 savaşı Japon-Rus savaşının ardından Rusya’da meydana gelen hürriyet akımı, bazı kesimlerin Rus çarından ayrıcalıklar koparması, daha önce Rusya Müslümanlarına hitap eden Tercüman Gazetesi’nin dışında “*Hayat, Nur, Kızan Mahberi, Tan, İkbal, Ülfet, Azad, İrşad*” gibi gazetelerin de yayın hayatına katılması, sansürün kalkması, şahsi hürriyetin ilan edilmesi ile ilgili değerli bilgiler verilir. Ayrıca çarın manifestosu da bu kısımda yer alır.

⁷¹ Yazarın verdiği tarihler ve olaylar doğruluk arz eder. Bk. Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan...*, s. 389.

⁷² Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan...*, s. 397.

Müellif manifestoyu Nur Gazetesi'nden⁷³ alıntılamıştır (9 nolu, hicri 3 Ramazan 1323, miladi 25 Ekim 1905, Perşembe; Çarın Manifestosu⁷⁴);

“Hüdanın fazl-ı inayeti bilen biz Nikolay ikinci imparator hem bütün Rusya'nın müstakil padişahı Sarpolski Knez Filandski ve gayri ve gayri ve gayrile. Şehirlerde ve hem imparatorning başka köb cirlerinde(yerlerinde) bolgan tınçsızlık ve fitneler bizning cerakni zor hasret ilen tutırdılar. Rusya Padişahının baht ve sa'âdeti halk ve cemâatning baht-ı sa'âdeti bilen üzilmeslik birlikde tutaşkandır. Halkning kaygu ve hasreti aning kaygu ve hasretidür. Hazır çıkgan tınuçsızlık tertipsizliklerden ihtimal bir zor cemâat tertipsizliki peyda bolur hem de bizning şahanening birlik ve bütünlükine havf ve hatır kelür padişahlık hıdmetinde zor ahd ve nazırmız. Bizge emr kıladır bütün küç kuvvet ve akl tasarrufımız ilan-ı padişahlığa havf hatırlı bolgan fitne ugulnu basuga ictihad kılurğa teyüşli bolgan 'ameldar ehl-i tasarrufga emr kılıb lazım bolgan tedbirleri kılurğa tınuçlıkda tertib üzere sulhde cerüb tuzgan halk cemâatni hıfz himaye ilan saklamak üçün tertipsizlik nizamsızlık ve küçlevni beterüğe(?) tizden yahşi 'amelge kertmek üçün bir 'umûman sulh tınuçlık üçün körsetilgen bazı tedbirler bilen yugargı hükümetning 'Pravitiltvaning (Rusça; hükümet)' hareket-i 'amel iş cüretinde bir lakini lazım ve lâbid kördik.

Pravitiltsvaga lazım itemiz tobanda körsetilgen bizning irade-i ihtiyarımızni icrâ kılurğa 1-ahâli halk cemâatke çaykalmay turgan esas Grajdanski Haritni(sivil idare) 'Asvabuda' bravke şahsa 'Liçnist' eminçilikde bolub anarga timaske toknamaska vicdan söz cemiyet 'Sabraniyeler (Rusça; toplantılar)' siyuzlarga harit virmek. 2-Gasudarstuyını Dumaga saylavga ta'yin kılınan saylav, Viberlerni(Rusça; seçilen) toktatmay hazırđanuk çakırırğa Duma meclisinde hissemend bolur üçün Duma (nün olduğu yere) vakitning az kalıyna karab mümkün mikdarınça şol halk arasında kayular hazırki tertıbde Dumaga saylanu hukukından 'Prava (Rusça; haklar)' tamam mahrum idiler. Muning ba'adında 'âm bolgan saylav pravasını yahşi terakkilü halka koyulsun üçün yangıdan koyulgan zakonadatılını(Rusça; yasama) tertıblıke birukâr 3-hiçbir zakon(Rusça; kanun) özining kutına kelüb yitmes Gasudarstuyını Duma'ning hoş körüb tahsıninden başka ve hem Dumaga cemâatden saylangan kişiler abispiçin(Rusça; güvence altına almak) bolsunlar bizden koyulgan 'ameldâr hâkimlerning harit ve iş cürtüleri nizam zakonga muvafık ikenliki karab nazır bolup törüde.”

11.Bölüm (v.710-770) - “Çin ve Hitay Hanları ve Andan 1325 Seneye Kadar Çuçek Halleri”; Avrupalıların verdikleri bilgilerden de yararlanarak Çin'in coğrafi durumu, nüfusu, dini ve inanışları ile ilgili malumatlar verilir. Ardından Çin'de hüküm sürmüş olan 25 Sülale ve bu sülalelerin kısa tarihleri anlatılır. Sülalelerin hangi peygamber dönemine denk geldiğinden de bahsedilir; ilk sülale, Hz.Nuh ile Hz.Hud arasındaki döneme denk gelir. İkinci sülalenin başlangıcı, Hz.Adem'den üç bin iki yüz doksan dört yıl sonra ve hicretten 2932 yıl öncedir. Hz.İbrahim ile muasırdır. Üçüncü sülalenin zamanı, hicretten 2800 yıl önce; dördüncü sülale dönemi hicretten 2390 yıl önce; beşinci sülale Hz. Davud Süleyman zamanında, hicretten 1800 yıl öncesine denk

⁷³ Nur Gazetesi, Kazan Tatarcası ile çıkan ilk gazetedir. Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu ve Arman Abdıkaliyev, “20.Yüzyıl Başlarında Kazan Türklerinde Basın-Yayın Faaliyetleri ve Ülfet Gazetesi”, İRTAD, S. 11, Aralık, 2023, s. 30.

⁷⁴ Çarlık Rusya'sında meşruti idarenin kurulması ile ilgili b. Ayna Askeroğlu, “Çarlık Rusya'sında Meşruti İdarenin Yapısı”, Tarih Okulu, Ocak-Nisan 2011, S. IX, s. 61-72.

gelir vs. Müellif'in Çin hanedanları ile ilgili verdiği tarihler tamamen yanlış sayılamaz. Müellif sülalelerin yıllarını, muhtemelen Eberhard'ın 'eski ve yanlış' dediği kronolojiye göre vermiştir⁷⁵.

Gurban Gali, Hüseyin Nimetullah oğlu Çanişef adlı birinin Çin Seddi'ne çıktığı anısını da paylaşır. Seddin uzun ve kısa yerleri olduğundan ve Rusların bu sedde 'beliy stena', yani ak duvar dediklerini söyler.

Gurban Gali Halidî'nin hac seferine çıktığı hicrî 1315 (M.1897/8)'ten 1325 (M.1907/8) senesine kadar olan dönemde Orta Cüz'de bulunan Çuçek'teki yeniliklerden bahsedilir. Bu başlıkta hangi binaların inşa edildiğinden, kimin hangi makama geldiğinden, bir takım çatışmalardan, Dunganlardan, Usul-i Cedid'den, 1900 yılında Avrupalı devletlerin Çin'e hücum edip bölgeye hükmetmelerinden, Çuçek'te açılan Rus ve Hıta Bankası'ndan, Hicrî 1324 (M.1906) Nisan'da Petersburg'da açılan Duma'dan bahsedilir.

12.Bölüm (v.771-798) - “*Traktat Vesâir Te'allikat*”; Miladî 1881 yılında imzalanan Rusya-Çin Antlaşmasının sureti ve tercümesi yer alır. 17 Maddenin içeriği tercüme edilmiş şekilde yazıldıktan sonra kimlerin imza attığına dair bilgiler ve bir de tablo bulunuyor. Eserde bahsedilen anlaşmanın maddeleri tamamen tüccarlar ve ticaret ile ilgilidir.

Müellif, kitabını şu sözlerle bitirir; “*İmdi bu kitabçemizi bu radde tamam idüb taktadık yukarıda ve 'add idilen ba'zı sözler bolsa bundan sonragı kitabçemize derc idilür inşaallahu te'ala Rabbü'l-'alemin.*”. Çizgiyle ayrılmış alt satırında ise koyu harflerle; “*Mü'ellife Muharrire İmam Kârî Kurban'ali Veled-i Hacı Hâlid Bik Kavliyye Fî Beled-i Ayküz Mütevelliden Sümmü'l-Çuçekî Mütevattınan*” yazılıdır.

Hata ve Sevab Bölümünde (varak 792-797) bazı düzeltmeler yapılmıştır.

Sonuç

Gurban Gali Halidî, tarihçi, etnograf, dil bilimci, seyyah ve din âlimidir. Onun yerli bir yazar ve modern dünyayla temasını kesmemiş birisi olması dolayısıyla eserleri oldukça önemlidir. Yazarın çok yönlü olması dolayısıyla sahip olduğu bakış açısı Türk Dünyası'na açılan bir pencere niteliğindedir. O, 19.yüzyıl ve 20.yüzyıl Türk aydınlanmasına hacimli eseriyle katkı sağlayan kilometre taşlarından biridir.

Anlatıları kendi gördüklerine, bilgi birikimine, güvenilir şahitlere, gazete haberlerine, çeşitli modern ve kadim eserlere dayanmaktadır. Bu eserlerin bazıları şunlardır; *Kutadgu Bilig, Târih-i Cevdet, Tevrat, Kuran, Coğrafya-i Kebir, Zebân-ı Türkî, Cihan-Nümâ, Târih-i Hayrullah Efendi, Fihrist-i Târih-i Taberî, Usul-i Tevârih, Mer'etü'l-Kâ'inat, Müstefadü'l-Ahbâr, Gıyasü'l-Lügât, Gazavât-ı Çin, İmam Rabbânî-Mektûbat-ı Şerif, Tıbyan-ı Nâfi* vs.

Gurban Gali, sosyal ve kültürel tarihe büyük bir katkı sağlamaktadır. Kazakların yaşam tarzına değinmesinin yanı sıra, halk arasında yaygın olarak kullanılan ikileme, deyim, atasözü ve özlü sözleri de sık sık kullanır; “*Kim seyittir, babasının küfründen ona zarar gelmez, kim eşkıyadır, sahabe değil peygamber oğlu olmak ona fayda vermez.*”, “*erte gününü geç, geçi hiç ederdî*”, “*kol urmak*”, “*il uşlamak*”, “*çirk çıkmak*”, “*cavlık kılmak*”, “*cılkı komak*”, “*Ölüm varlık sahibinin malını saçar,*

⁷⁵ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, TTK, Ankara 1947, s. 27.

yoksulun eteğini açar.”, “ata gücü ana sütü”, “baş kötermek”, “Vakitsiz kıçkıran koraz kana bulanır.”, “az azık yufka giyim”, “yanlış yunluş”, “taşdan can, demirden ten olmak”, “Aramızı süyek ayırsın.”⁷⁶ vs.

Onun tarihçilik anlayışını kendi ağzından şu şekilde belirtmek mümkündür; “müverrihlerin vazifesi her işin aslını ve hakikatini bildiğince anlatmak ve hata yapanın hatasını düzeltmektir”⁷⁷.

Yazarın eserinin tamamı geniş, açıklamalı ve ayrıntılı bir seyahatname gibidir. Özellikle yaşadığı zamana dair bilgi ve birikimlerini paylaşması, Rusya Müslümanları ile ilgili detaylı malumatlar vermesi ve Rusya’nın siyasî, sosyal, ekonomik durumu hakkında verdiği bilgiler dönemi aydınlatması açısından oldukça mühimdir. Ayrıca Gurban Gali Halidî, batıdaki gelişmeleri yakından takip etmekle birlikte Avrupa, onun için aşılamaz bir hedef veya ulaşılması gereken bir seviye değildir. Hac için yapmış olduğu seyahatinde de şahit olduğu gibi bilim yönünden Avrupa’yı takdir etmekte, fakat ona karşı bir hayranlık beslememektedir. Ait olduğu toplum için ise gereksiz yüceltmelere girişmemiştir.

Kaynakça

- Akçura, Yusuf, *Türkçülük*, Özdemir Basımevi, İstanbul 1978.
- Alpargu, Mehmet, “Türkistan Hanlıkları”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 8, 2002, s. 957-1045.
- Askeroğlu, Ayna, “Çarlık Rusya’ında Meşrutî İdarenin Yapısı”, *Tarih Okulu*, Ocak-Nisan 2011, S. IX, s. 61-72.
- Barbaro, Giosafat, *Doğu’ya Yolculuk-15.Yüzyılda Kıpçak Bozkırı, İran ve Doğu Anadolu’ya Seyahat*, çev. Ayzer Güler, Kronik Yay., İstanbul 2022.
- Devlet, Nadir, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, TTK, Ankara 2014.
- Doğan, Orhan, *Kazak Hanlığı’nın Çarlık Rusyası ve Cunganlarla İlişkileri*, TTK, Ankara 2021.
- Duğlat, Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidi Geride Bıraktıklarımızın Hikayesi*, çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.
- Eberhard, Wolfram, *Çin Tarihi*, TTK, Ankara 1947.
- Gömeç, Sadettin Yağmur, “Kırgız Etnik Oluşumu ve Tarihlerinin İlk Devirleri”, *Kökler Yay Çeken Kavimlerin Şafağı*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2021.
- Gündoğdu, Abdullah, “Kurban Gali Halidî’nin Tevârih-i Hamse-i Şarkî’sine Göre Kazaklar”, *III. Uluslararası Türkoloji Kongresi, Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi*, Türkistan 2009.
- _____, “Gaspıralı İsmail Bey ve Türk Aydınlanması”, *Türkiz*, S. 17, 2012, s. 11-24.
- _____, “Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü”, *Türkler Ansiklopedisi*, c.8, Ankara 2002, s. 1046-1066.

⁷⁶ Topcu(Tuğrul), s. 24.

⁷⁷ Gurban Gali Halidî, *Tevârih-i Hamse-i Şarkî*, v. 675.

- Hablemitoğlu, Necip, *Gaspıralı İsmail*, Birharf Yayınları, İstanbul 2006.
- Halidî, Gurban Gali, *Tevârih-i Hamse-i Şarkî*, Örnek Matbaası, Kazan 1910.
- Halidî, K. G., *Kitab-ı Târih-i Cerîde-i Cedîde*, Şincan Halk Neşriyatı, 1989.
- Halid, Kurbanali, *Tevârih-i Hamse*, Düzenleyen B. Tötenaev & A. Joldasov, Almatı-Kazakistan 1992.
- Hâlidî, K. K., *Kitâb-ı Târih-i Cerîde-i Cedîde*, Düzenleyen B. Gencal, TTK, Ankara 2013.
- İbragimov, C. K., “Târih-i Abu’l-Hayr-Hani”, Akademiya Nauk Kazakskoy SSR, *Materialı Po İstorii Kazakskix Hanstv 15-18 Vekov*, Alma-Ata 1969.
- Kalan, Ekrem, *Cungar Hanlığı’nın Siyasi Tarihi*, TTK, Ankara 2008.
- Karabörk, Kazım, *Şecere-i Türk Üzerine Bir Sentaks Çalışması*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1995.
- Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi*, TTK, Ankara 1987.
- _____, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, TTK, Ankara 2014.
- Maimaitiming, Maimaitiaili, İli Bölgesi ve Tarançiler(17-20.yüzyıllar), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2017.
- Maraş, İbrahim, *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme*, Ötüken, İstanbul 2002.
- Şeyh Muhammed Bek b. Yar Muhammed b. Hoca Muhammed, *Tarih-i Selatin-i Tatar Han*, çev. M. Akif Erdoğan, Selenge Yay., İstanbul 2020.
- Togan, Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili(Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Enderun Yay., c.1, İstanbul 1981.
- Türkmen, İlker, “Kadimci-Ceditçi İkileminde Kaderci (Fatalistik) Düşünceye Bürünen Türkistan”, Karadeniz Araştırmaları, XXII/85, 2025, s. 138-160.
- Türkoğlu, İsmail, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, Ötüken, İstanbul 2000.
- Temir, Ahmet, *Moğolların Gizli Tarihi*, TTK, Ankara 2016.
- Topcu (Tuğrul), Nizameddin, Gurban Gali Halidî’nin Tevârih-i Hamse-i Şarkî Adlı Eserinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2019.
- Ünal, Fatih, “Tatar Alim Kurbanali Hacı Halidoğlu’nun Orta ve Güneydoğu Avrupa Seyehati”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 14, 2019, s. 95-115.
- Hekimoğlu, V. S. Fuat ve Abdıkaliyev, Arman, “20.Yüzyıl Başlarında Kazan Türklerinde Basın-Yayın Faaliyetleri ve Ülfet Gazetesi”, *İRTAD*, S. 11, Aralık, 2023, s. 27-42.
- Yücel, Mualla Uydu, “Kalmuklar”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, s. 267-268.